

ƏLİ QASIMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.2.127.005

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLGİZMLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasından danışılır. Bu məqsədlə hər iki dildəki cümlə xarakterli frazeoloji vahidlər ön plana çəkilir. Həmin dil faktlarının sintaktik mövqeyinə münasibət bildirilir. Azərbaycan və ingilis dillərində cümlə şəklində olan frazemlərin araşdırılması göstərir ki, onların içərisində daha çox adi intonasiya ilə deyilən fikirlər əsas yer tutur. Yəni frazeoloji vahidlər içərisində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən daha çox nəqli cümlələrə rast gəlirik.

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, ingilis və Azərbaycan dillərində həm qarşılıqlı olan, həm də məna fərqi görə seçilən frazeoloji cümlələr vardır. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər hər iki dildən alınmış faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: söz, dil, cümlə, birləşmə, frazeoloji vahid

Çağdaş dövrümüzdə aparılan araşdırmalar frazeologiya elmi ilə bağlı bir sıra problemlərin həllini tapmaqda dəyərli qaynaqlardan biri kimi diqqəti çəkir. “Müasir frazeologiyanın inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, məhdudiyət prinsiplərinin, qeyri-frazeoloji tipə aid olan sabit söz birləşmələrində frazeoloji söz yığımı prinsip məhdudiyətlərinin dəqiqləşdirilməsi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur” (1, s.3). Dilçilik elminin fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı və qrammatika bölmələri ilə müqayisədə frazeologiya yeni sahə sayılır. Ona görə də bu elm sahəsi ilə bağlı çoxsaylı mübahisəli fikirlərlə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, son zamanlara qədər frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi dəyərləndirilməmiş və o, leksikologiyanın tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Halbuki, bu elmin özünəxas tədqiqat obyektinə mövcuddur. Buna görə də artıq o, sərbəst bir elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maraqlıdır ki, frazeoloji dil vahidləri həmişə geniş üslub imkanlarına malik olmuş və sadədən mürəkkəbə, sözdən cümləyə qədər olan dil vahidlərini əhatə etmişdir.

Frazeoloji birləşmələr dünya dillərində diqqəti cəlb edən vahidlərdəndir. “Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir” (3, s.25). Bu mənada, Azərbaycan və ingilis dilləri zəngin materiallara malikdir. Həmin material əsasında konkret qrammatik-leksik sahələrin, o cümlədən də frazeologiyanın öyrənilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Bu mənada, cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biri kimi qarşıda durur.

İngilis və Azərbaycan dillərində söz və birləşmə kimi özünü göstərən frazeoloji birləşmələrdən başqa, cümlə şəklində olan frazemlər də vardır ki, onlar maraqlı linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Çoxobyektli elm sahəsi olan frazeologiyada cümlə kimi özünü göstərən frazeoloji vahidlər qrammatika elminin sintaksis bölməsi ilə bağlıdır və fikrin ifadəsində obrazlılığı təmin edən orijinal dil faktlarıdır. Azərbaycan və ingilis dillərində cümlə quruluşlu frazeologizmlərin bir hissəsini atalar sözləri təşkil edir. Belə atalar sözləri ilə həm xalq danışığı dilində, həm də bədii əsərlərin məzmununda qarşılaşmaq olar.

Sintaktik səviyyəli frazeologizmlərin adı qrammatik cümlələrlə oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Sintaksis sahəsinə aid olan cümlələr kimi frazeologiyanın tədqiqat obyektinə aid olan cümlələr də bitmiş fikir ifadə edərək müəyyən bir intonasiyaya malik olur və onların hər ikisinin materialı eynidir - söz və birləşmələrdir. Lakin onlar arasında ciddi fərq cümlə quruluşlu frazeologizmlərin xüsusi obrazlılıq ifadə etməsindədir. Bundan başqa, “Cümlə tipli frazeoloji vahidlər həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı komponentləri paradigmatik planda sərbəst predikativ vahidlərdən və onun komponentlərindən fərqlənirlər.

Sərbəst predikativ vahidlərdə hər bir element özünəməxsus leksik məna və qrammatik formaya malikdir, frazeoloji vahiddə isə bunları parçalamaq mümkün deyil, onları tamlıqda götürmək lazım gəlir” (2, 4). Məsələn, Azərbaycan dilindəki “Bir dəri, bir sümüyə dönüb”, dünyasını dəyişdi (vəfat etdi) və ya ingilis dilindəki “A skin, turned into a bon”, “Passed away” sintaktik frazeologiya örnəkləri frazeoloji vahidin ən azı iki sözdən ibarət olduğunu və müstəqil fikir ifadə etdiyini göstərir. Əslində, frazeoloji vahidlərin mənasını müəyyən etmək olduqca çətindir, çünki onlar, bir çox əlavə mənalarla bağlıdır.

Cümlə şəklində olub, bitkin fikir bildirən frazeoloji vahidlərin çoxu deyimlər və atalar sözləri səviyyəsində olan mənaları ifadə edir. İki dilin belə vahidlərini hər zaman olduğu kimi tərcümə etmək mümkün olmasa da, mənanı saxlamaqla bu prosesi həyata keçirmək olur. Məsələn:

Two rams' heads do not boil in one pot - İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

Where there's smoke, there's fire -Tüstü olmayan yerdən od çıxmaz.

Two heads are better than one - Ağıl ağıldan ötkün olar.

There is no place like home - Vətənə gəldim, imana gəldim.

Honesty is the best policy - Dürüstlük ən yaxşı siyasətdir.

İngilis və Azərbaycan dilinin frazeologiyasının araşdırılması bir-birindən fərqli xalqların bu ifadələrin işlənməsinə münasibətini, onların fərdi səviyyəsini müəyyən etmək baxımından maraqlı məsələlərdəndir. Belə ki, frazeologiyada metaforik mənalar üstünlük təşkil etsə də, onların çoxu xalq etimologiyası haqqında müəyyən qədər təsəvvür yarada bilir. Hər bir xalqın psixologiyası, həyat tərzi və adət-ənənələri onun dilindəki frazeologiyada əks oluna bilir. Bu mənada, frazeoloji vahidlərin tarixi kökləri vardır. Onlardakı məna qatları maraqlı üslub çalarları əmələ gətirir. Frazeologiyayı bir termin kimi qəbul və təklif edən Çarlz Balli də üslubiyyat və frazeologiyanın yaxın olduğunu göstərmişdir. Maraqlıdır ki, üslubiyyata yanaşma da ilkin olaraq ona aiddir və o, bunu “dil intizamı” kimi dəyərləndirir (4).

İstər birləşmə, istərsə də cümlə faktlarının xüsusi tipi olan frazeoloji vahidlər işarə və ifadə etmə xüsusiyyətlərinə malik olaraq hansı dil materialından təşkil edilməsinə görə seçilir. Belə ki, onlar leksik vahidlərdən ibarət olaraq birləşmə və ya hər hansı bir fikri ifadə edərək cümlə kimi işləne bilir. Onların tərkib hissələrinə diqqət etdikdə məlum olur ki, leksik-qrammatik vahidlərdən ən fəal isim və feillərdir. Nitq hissələri arasındakı qrammatik vasitə və əlaqələr frazeoloji vahidlərin funksional mövqeyinə təsir edərək onların birləşmə və ya cümlə kimi işlənmələrini əsaslandırır.

Araşdırma göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərindəki cümlə xarakterli frazeoloji vahidlər daha çox nəqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri baxımından ən çox nəqli cümlə tipləri ilə qarşılaşırıq. Məsələn:

Grass grows on its own roots - Ot kökü üstündə bitir.

The fruit does not fall far from the tree - Meyvə ağacından uzaq düşməz (və ya The apple doesn't fall far from the tree - Alma ağacından uzaq düşməz).

He left the World - Dünyadan əlini üzdü.

Things have come to a halt - İşlər düyünə düşüb.

It was as if he was looking into the eyes of death - Sanki ölümün gözünün içinə baxırdı.

The light tip is not visible - İşıq ucu görünmür.

His name is in the black book - Adı qara dəftərə düşüb və s.

Yuxarıdakı örnəklər ayrı-ayrı xalqların düşüncə mədəniyyətində ümumi cəhətlərin olduğunu əks etdirən nümunələrdir.

Müxtəlif dillərin frazeologiyası təsdiq edir ki, dil və məna intizamı sabit birləşmələrdə də özünü göstərir. Bu, xüsusilə də bütöv fikir ifadə edən frazeoloji vahidlərə aiddir. Məsələn, ingilis dilində “Baxılan qazan heç vaxt qaynamaz” mənasında olan “A watched pot never boils” frazemli maraqlı bir deyim kimi diqqəti çəkir. O, Azərbaycan dilində həmin fikrin qarşılığı olan “Qapağı tez-tez açılan çaydan qaynamaz” cümləsinin anlamındadır.

İngilis dilində cümlə tipli elə deyimlər vardır ki, onlar Azərbaycan dilində də eyni mənada işlənir. Bu baxımdan, aşağıdakı cümlə səciyyəvidir: “Birds of a feather flock together”. Bu sintaktik-frazeoloji vahid Azərbaycan dilində “Taylı tayını tapar” cümləsi ilə bir məna səviyyəsinə malikdir və ya “Beauty is in the eye of the beholder” cümləsi eyni ilə Azərbaycan dilinə çevrilə bilər: “Gözəllik baxanın gözündədir”. Bizim

dilimizdə “Gözlərin gözəldir” cümləsi işlənir və buradakı “gözəl” sözü gözlərə aid deyil, görünən, baxılan obyektə münasibəti ifadə edir. Hər hansı insan, geyim və ya hadisə haqqında müsbət fikir söyləyəyə cavab olaraq “Gözlərin gözəldir”, yəni “Gözəl gözlə (baxışla, münasibətlə) baxırsan” cümləsi işlənir. Bu cümlənin özü məcazi anlamdadır. Lakin onun həqiqi mənada işləndiyi məqamlar da vardır.

İngilis dilində cümlə şəklində olan bir sıra frazeologiya faktları vardır ki, Azərbaycan dilində eyni ilə ifadə edilməsə də, həmin mənanı özündə saxlaya bilər. Məsələn, “Toyuqlarınızı yumurtadan çıxmamış saymayın” mənasını verən “Don’t count your chickens before they hatch” cümləsi Azərbaycan dilindəki “Cücəni payızda sayarlar” atalar sözlərinə uyğundur. Bu baxımdan, aşağıdakı cümlə də maraqlıdır: “Don’t put off until tomorrow what you can do today”. Bu cümlə Azərbaycan dilindəki “Bu günün işini sabaha qoyma” atalar sözləri ilə bir məna daşıyır.

Fikrimizcə, cümlə quruluşlu frazeologizmlərin “sintaktik frazeologiya” və ya “frazeoloji sintaksis” termini ilə adlandırılması məqsədəuyğundur. Ona görə ki, belə dil vahidlərində həm sintaksisin, həm də frazeologiyanın əlamətləri vardır.

Frazeologiyayı ikinci dilin mənimsənilməsində bir sıra çəşqinliqlərə səbəb olan sahələrdən biri kimi dəyərləndirənlər də, dillərin öyrənilməsində dilçilik elminin bu bölməsinin rolu böyükdür. Yəqin ki, həmin fikri əsaslandırın belə dil-nitq faktlarının sabitlik xüsusiyyətidir. Ona görə də ayrı-ayrı dillərin frazemlərini həmişə eyni mənada başa düşmək olmur.

Hazırda frazeoloji vahidlərin semantikasi, strukturu və mürəkkəbliyi məsələsinə müxtəlif yanaşmaları ifadə edən tədqiqlər genişlənmişdir. Həmin araşdırmalarda frazeoloji vahidlərin tam və ya qismən məcazi mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranması haqqındakı fikirlər geniş yayılmışdır. Bir çox mənalıların dərk edilməsində frazeologiyanın əhəmiyyəti çoxdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, dillərdəki yarım deyimlər formasında olan və ya terminoloji frazeoloji vahidlər doğrudan da, mürəkkəbdir və onlar müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməyə layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva R. Dildə frazeoloji vahidlərin klassifikasiyası. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), BSU, 2018, №5, s.3-6
2. Abdullayeva R. Frazeoloji cümlələrin növləri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), BSU, 2019, №1, s.3-8
3. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası, I cild. Bakı: 2009, “Nurlan”, s.216
4. Curea A. Stylistique, science de l’expression, linguistique de la parole. Notes sur la nature du fait linguistique selon Charles Bally. Stylistique, science de l’expression, linguistique de la parole. Notes sur la nature du fait linguistique selon Charles Bally. Synergies Espagne n°6 - 2013 p. 41-54

SUMMARY

Ali Gasimov

SYNTACTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGISM IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

The article talks about the phraseology of the Azerbaijani and English languages. For this purpose, sentence-type phraseological units in both languages are brought to the fore. The relation to the syntactic position of those language facts is reported. The analysis of phrases in the form of sentences in the Azerbaijani and English languages shows that ideas spoken with more common intonation occupy the main place in them. That is, within phraseological units, we find more narrative sentences than types of sentences according to purpose and intonation.

As a result of the research, it is known that there are phraseological sentences in the English and Azerbaijani languages that are chosen for both their equivalent and their difference in meaning. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are based on the facts obtained from both languages.

Key words: word, language, sentence, combination, phraseological unit